

Василевич Віталій Вацлавович – кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ;

Михайлова Ілона Миколаївна – здобувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ, помічник судді Верховного Суду України

КРИМІНОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ ТА ПРОБАЦІЇ В УКРАЇНІ

Обґрунтовано доцільність проведення змін системного характеру в структурі органів кримінальної юстиції, у тому числі органів ювенальної юстиції, що зумовлено об'єктивною потребою в реформуванні системи запобігання злочинам неповнолітніх. З'ясовано, що зазначені зміни мають бути реалізовані шляхом упровадження прогресивних ідей щодо виправлення неповнолітніх злочинців.

Ключові слова: злочинність неповнолітніх; відновне правосуддя; пробація; примирення; профілактика; запобігання; ювенальна юстиція.

Обоснована целесообразность изменений системного характера в структуре органов уголовной юстиции, в том числе органов ювенальной юстиции, что обусловлено объективной потребностью в реформировании системы предупреждения преступлений несовершеннолетних. Определено, что указанные

изменения должны быть реализованы через прогрессивные идеи исправления несовершеннолетних преступников.

Ключевые слова: преступность несовершеннолетних; восстановительное правосудие; пробация; примирение; профилактика; предотвращение; ювенальная юстиция.

This article deals with the feasibility of introducing sustainable changes in the structure of the bodies of criminal justice, including those of juvenile justice, caused by objective need to reform the system of prevention of juvenile crimes. These changes should be realized through the progressive ideas of juvenile corrections. As to the authors, one of the ways to resolve this problem is to introduce new components of juvenile justice development, which include restorative justice that is one of the directions of building in Ukraine valuable system of juvenile criminal justice capable to ensure legality, validity and efficiency of each decision on a child who came into conflict with the law relating to his/her subsequent re-education and social support. These components also comprise probation as a set of measures, which can be applied under the court decision to the juvenile who committed a crime, if he/she was awarded a penalty, which is not connected with imprisonment, or other form of responsibility, aimed at his/her re-socialization.

This studying includes a sociological interviewing of professional judges from local and appellate courts of general jurisdiction that has been held by the authors; nearly 50 % of the interviewed judges pointed to the fact that criminal norms, restorative justice, probation are the foundations of determination of the national juvenile justice. The authors analyzed publications and research papers setting up solution of the problems of juvenile justice development in the specified directions and made conclusions on the feasibility of introducing the institutions of restorative justice in criminal cases on the crimes committed by juveniles, and juvenile probation in Ukraine. Moreover, on the basis of sociological interviewing of professional judges there have been outlined the perspectives of introducing restorative justice and probation in the

system of prevention of juvenile crimes and formulated proposals how to improve the organizational and legal support of the process of introduction and operation of the juvenile justice system in Ukraine.

Keywords: juvenile delinquency; restorative justice; probation; reconciliation; prevention; prevention; juvenile justice.

В Україні існує об'єктивна потреба в реформуванні системи запобігання злочинам неповнолітніх, що має ґрунтуватися на досягненнях і традиціях національного законодавства, європейських цінностях щодо захисту прав та основоположних свобод людини й громадянина, положеннях міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України. Це зумовлює необхідність проведення змін системного характеру в структурі органів кримінальної юстиції, у тому числі й органів ювенальної юстиції, спрямованих на створення оптимальної системи запобігання злочинним діянням осіб, які не досягли повноліття.

Одним із шляхів розв'язання цієї проблеми є закріплення нових складових розвитку ювенальної юстиції, що реалізуються через прогресивні ідеї виправлення неповнолітніх, які вчинили злочин. До таких складових належать відновне правосуддя, що є одним із напрямів побудови в Україні повноцінної системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, спроможної забезпечити законність, обґрунтованість та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка перебуває в конфлікті із законом, пов'язаного з її перевихованням та подальшою соціальною підтримкою [1], а також пробацію як правовий інститут, що повинен існувати в системі запобігання злочинам неповнолітніх, у тому числі з метою зниження рівня рецидивної злочинності зазначеної категорії осіб в Україні [2].

Аналіз публікацій і наукових робіт, у яких започатковано розв'язання проблем у сфері розвитку ювенальної юстиції в напрямках впровадження відновного правосуддя та пробації, свідчить про те, що здебільшого зарубіжні та вітчизняні

правознавці досліджували роль таких інститутів у правовій системі держави. Авторами таких робіт є І. Г. Богатирьов, В. М. Бурдін, І. А. Войтюк, Т. С. Жукова, С. М. Зеленський, В. В. Землянська, В. В. Коваленко, О. М. Костенко, О. Г. Колб, Є. С. Назимко, О. І. Немченко, В. Т. Маляренко, Т. Маршал, В. О. Сідлецька, М. І. Хавронюк, Д. В. Ягунов та ін. Проте дослідники недостатньо уваги приділили питанням суті й місця інститутів відновного правосуддя та ювенальної пробації в системі запобігання злочинам, учиненим неповнолітніми.

Метою зазначеної статті є вивчення питань щодо доцільності впровадження інститутів відновного правосуддя в кримінальних справах про злочини, учинені неповнолітніми, та ювенальної пробації в Україні. Досягненню мети сприятиме виконання таких завдань: визначити перспективи запровадження відновного правосуддя й пробації в системі заходів запобігання злочинам неповнолітніх і сформулювати пропозиції щодо вдосконалення організаційно-правового забезпечення запровадження та функціонування системи ювенальної юстиції в Україні.

Для виконання цих завдань та з метою вироблення рекомендацій щодо проблем розвитку й ефективності ювенальної юстиції, а також ужиття заходів стосовно запобігання злочинам неповнолітніх, ми провели соціологічне опитування 450 професійних суддів місцевих та апеляційних судів загальної юрисдикції. Майже 50 % з опитаних суддів зазначили, що кримінально-правові норми, відновне правосуддя, пробація є підґрунтям детермінації вітчизняної ювенальної юстиції.

В Україні відновне правосуддя успішно розвивається з 2003 р. Застосовують різні механізми передавання справ на медіацію – їх передають під час розгляду досудового та судового розслідування кримінальних проваджень щодо неповнолітніх. Хоча програми відновного правосуддя в законодавстві України не встановлено, проте такі процедури здійснювалися на практиці в межах чинного законодавства.

Так, згідно з результатами зазначеного соціологічного опитування, майже 39 % професійних суддів мають досвід застосування процедур примирення (медіації) під час розгляду кримінальних справ про злочини, учинені неповнолітніми.

Здійснення аналізу праць, присвячених розгляду відновного правосуддя, доводить відсутність єдиного підходу до визначення поняття «відновне правосуддя». Одне з найперших визначень відновного правосуддя запропонував Т. Маршал, який зауважив, що «відновне правосуддя – це процес, відповідно до якого всі учасники кримінального правопорушення зустрічаються для колективного вирішення питання щодо наслідків правопорушення та їх впливу на майбутнє» [3, с. 30]. Однак у такому визначенні взято до уваги лише процедурні характеристики і не згадано про відновну складову.

Інститут відновного правосуддя зміщує акцент у кримінальному процесі з особи обвинуваченого на особу потерпілого, тобто з покарання винного на відновлення прав потерпілого [4, с. 20]. Проте за результатами соціологічного опитування суддів більше 39 % респондентів зазначили, що через неможливість відшкодувати шкоду на практиці примирення неповнолітнього злочинця з потерпілим у межах кримінальної справи відбувається рідко.

Отже, відновне правосуддя слід розглядати як підхід у реагуванні на злочини, у тому числі учинені неповнолітніми, що ґрунтується на принципах усунення завданої потерпілому емоційної, матеріальної, фізичної шкоди та прийнятті правопорушником відповідальності за вчинене [5, с. 41].

Положення Кримінального процесуального кодексу (КПК) України запроваджують ефективні законодавчі механізми запобігання злочинам неповнолітніх та надійно забезпечують права учасників кримінального провадження в умовах дотримання принципів змагальності та справедливості. Зокрема, інститут відновного правосуддя знайшов відображення в КПК України 2012 р. у вигляді інституту угоди про примирення.

Аналіз правових норм Кримінального кодексу (КК) України та КПК України свідчить, що примирення в національному законодавстві може відбуватися в трьох формах: відмова потерпілого від обвинувачення в кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення (гл. 36 КПК України); примирення винного з потерпілим (ст. 46 КК України); укладення угоди про примирення (гл. 35 КПК України).

Слід констатувати, що імплементація європейського законодавства в Україні потребує подальшого доопрацювання та приведення у відповідність нормативно-правових актів України. Зокрема, необхідно звернути увагу на усунення окремих недоліків функціонування інституту угод про примирення.

Перш за все, доцільно передбачити в правових нормах КК України та КПК України право керівника слідчого органу припиняти кримінальне провадження за наявності угоди про примирення сторін, що зменшило б кількість кримінальних справ, які розглядають суди.

Також слід впровадити норму, відповідно до якої проведення медіації (процедури примирення неповнолітнього правопорушника з потерпілим) повинно призупиняти процесуальні строки в кримінальному провадженні. Водночас із метою запобігання затягуванню відповідних стадій кримінального судочинства строк на проведення примирних процедур також повинен бути чітко визначений у кримінально-процесуальному законі.

Найбільшим недоліком кримінально-процесуального законодавства України щодо кримінального провадження щодо неповнолітніх є відсутність визначення процедури медіації, правового статусу медіатора, яким має бути обов'язково незалежна від учасників кримінального провадження особа та яка має освіту педагога (психолога). Майже 95 % суддів, які брали участь у соціологічному опитуванні, вважають, що під час проведення слідчих дій і розгляду кримінальних справ про

злочини, учинені неповнолітніми, обов'язково необхідно залучати педагога (психолога).

Кримінальний процесуальний закон не містить норм про можливість використання посередників для досягнення примирення між сторонами, не врегульовує питання щодо участі державних органів у цій діяльності.

Підвищену увагу вчених та практиків завжди привертало питання кримінальної відповідальності неповнолітніх [6, с. 59–70]. Із прийняттям у 2001 р. КК України актуальність зазначеної проблематики підвищилась, адже вперше в історії вітчизняного кримінального законодавства було виділено окремий розділ XV, що визначив особливості кримінальної відповідальності цієї категорії суб'єктів злочинів. Спрощений підхід до системи покарань для неповнолітніх справедливо критикують у науковій літературі, адже фактично він призводить не до гуманізації, а навпаки, до посилення кримінальної відповідальності неповнолітніх, коли можливість суду у виборі покарань, не пов'язаних з ізоляцією, суттєво зменшується порівняно з покараннями, які застосовують до дорослих злочинців [7, с. 150–156].

Натомість європейська спільнота розглядає заходи, альтернативні ув'язненню, як головні заходи покарання, що повинні застосовуватися до неповнолітніх злочинців (пробацію). До позбавлення волі рекомендують вдаватися тільки у виняткових випадках. Проте міжнародні стандарти не пропонують вичерпний перелік альтернативних санкцій, що дають змогу залишити неповнолітнього в суспільстві й надати можливість свідомо виправитися, не втративши при цьому соціально корисні й родинні зв'язки.

Питання про статус пробації на сьогодні на теоретичному рівні не вирішено. Науковці та практики по-різному тлумачать зміст цього правового інституту. Так, близько 59 % опитаних нами суддів загальних судів вважають перспективним впровадження інституту пробації в Україні. На думку деяких

правознавців, пробація є системою соціальної та соціально-педагогічної роботи зі злочинцями, оскільки ув'язнення є неспроможним ресоціалізувати злочинця [8, с. 19]. З енциклопедичних джерел відомо, що пробація – це вид кримінального покарання, яке застосовується в США та Великій Британії й полягає в накладанні певних обмежень на реалізацію засудженим своїх прав і свобод, встановленні спеціального нагляду за його поведінкою [9, с. 146]. Інші науковці тлумачать пробацію як вид покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, що передбачає дотримання засудженим певних умов і обмежень, перебування під наглядом спеціально визначеної для цього особи (державного службовця або представника громадськості), проведення з ним реабілітаційної роботи та забезпечення засудженого комплексом соціальних послуг [10, с. 292]. Підтримуємо позицію вчених, які зазначають, що пробації необхідно надати статус окремого звільнення від покарання [11, с. 237]. Крім того, в Україні кримінальне законодавство містить правові норми, що передбачають звільнення від відбування покарання з випробуванням [12, с. 190]. Зокрема, ст. 104 КК України вже визначено інститут ювенальної пробації – звільнення неповнолітніх від кримінального покарання з випробуванням з одночасним покладанням на особу певних обов'язків.

Суть пробації полягає у встановленні судом для правопорушника певних обмежень та обов'язків з метою його соціальної реабілітації. Пробація передбачає невчинення нових злочинів і виконання визначених судом обов'язків, наприклад, пройти курс лікування, продовжити професійне навчання, повідомляти суд про зміну місця проживання й роботи, прибути до суду за викликом тощо.

Проте пробація – це не тільки механізм виконання альтернативних покарань, а й запобігання вчиненню повторних злочинів неповнолітніми, здійснення корекційних програм, спрямованих на профілактику агресивної поведінки підлітків,

мотивацію позитивних змін особистості та поліпшення їх соціальних стосунків.

Головною відмінною рисою пробації, що існує в зарубіжних країнах, порівняно з діючим у нашій державі інститутом звільнення від відбування покарання з випробуванням, є те, що, на відміну від співробітників української кримінально-виконавчої інспекції, працівники служб пробації починають брати участь у ресоціалізації особи ще на стадії досудового процесу. Ця функція дає можливість суду отримати додаткову інформацію про злочинця, що не завжди може бути отримана під час слідства та судового засідання (приклад, діяльність органів слідства та суду України засвідчує відсутність у кримінальних справах будь-якої інформації про можливість соціальної реабілітації злочинця). Ця інформація потрібна і працівникам служби пробації для розроблення програми ресоціалізації злочинця в разі, якщо йому призначать альтернативний вид покарання. Якщо його буде засуджено до позбавлення волі, то дані про нього стануть підґрунтям для розроблення програми виховного впливу на нього у виховному закладі.

Не менш важливою функцією служби пробації є післясудова – це соціально-психологічне поводження із засудженим, під час якого працівник служби пробації прагне психологічно вплинути на неповнолітнього, зняти напругу, страх, невдоволення, агресію тощо. Значну роль у цьому разі відіграють тематичні бесіди із засудженим, відвідування його вдома. Однак в Україні такої ефективної системи профілактичної та соціально-адаптаційної роботи із засудженими, як у Західній Європі, не існує [13].

Протягом останніх років питання щодо застосування пробації обговорюють дуже активно. Так, судді судів загальної юрисдикції різних інстанцій, працівники правоохоронних органів та органів і служб у справах дітей із метою забезпечення захисту прав дітей, практики обстоюють важливість

запровадження практики складання досудового звіту про особу неповнолітнього. Це вже було апробовано в «пілотних» судах Івано-Франківської області та Мелітопольському міськрайонному суді Запорізької області [14]. Зазначену думку підтверджують і результати соціологічного опитування суддів місцевих та апеляційних загальних судів: майже 82 % підтвердили, що в професійного судді є потреба в збиранні та підготуванні відомостей про особу неповнолітнього злочинця (правопорушника).

Останніми роками здійснюється активна діяльність щодо законодавчої регламентації впровадження інституту пробації. У 2013 р. на розгляд парламенту України було внесено проект Закону України «Про пробацію» від 18 січня 2013 р. № 1197-1, що передбачає впровадження в Україні пробації як системи наглядових і соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду до осіб, яких притягають або вже притягнуто до кримінальної відповідальності.

Новелою законопроекту є одна з функцій органів пробації – складання досудових доповідей, тобто письмове забезпечення суду інформацією, що характеризуватиме особу, яку притягають до кримінальної відповідальності.

Вищезазначеним проектом Закону передбачено зниження рівня рецидивної злочинності в державі шляхом удосконалення системи нагляду та впровадженню соціально-виховної роботи з особами, звільненими від відбування покарання з випробуванням, та засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Водночас майже всі опитані судді – більше 98 % висловили думку про потребу в здійсненні соціального супроводу або патронажу неповнолітніх, які звільнилися з місць позбавлення волі.

Однак, на нашу думку, проект Закону варто доповнити низкою положень, які більш детально будуть характеризувати особливості пробації стосовно неповнолітніх: по-перше, визначити перелік обов'язків, що можуть покладатися на

дитину, якій встановлено пробацію (суспільнокорисні роботи; зайняття певними видами діяльності, спрямованої на відшкодування збитків, спричинених злочином; участь у реабілітаційних програмах; обмеження дозвілля; обмеження в часі перебування на вулиці; перебування в пробаційному центрі; відвідування сеансів психотерапії; проходження курсу лікування від алкогольної, наркотичної, токсичної залежності; відвідування корекційних програм, спрямованих на профілактику агресивної та девіантної поведінки; зобов'язання здобути повну середню, базову чи повну вищу освіту); по-друге, визначити перелік заходів виховного характеру, що можуть застосовуватись у межах пробації щодо неповнолітніх, не пов'язаних із позбавленням волі (виправний нагляд, що здійснює наглядач; громадський осуд; примусове вибачення перед потерпілим; примусове усунення шкоди, завданої неповнолітнім, який учинив злочин; проходження курсу виховного навчання у визначеній судом школі або спеціальній школі-інтернаті; повідомлення про можливість направлення на навчання до визначеної судом школи або спеціальної школи-інтернату); по-третє, доповнити ст. 9 «Види пробації» таким видом пробації, як судова пробація, що виконуватиме роль оцінювання неповнолітнього з метою допомоги суду під час індивідуалізації покарання.

Отже, запровадження інститутів відновного правосуддя та ювенальної пробації в Україні – це прогресивна ідея, що має покращити стан запобігання злочинам неповнолітніх, сприятиме усуненню передумов їх учинення, що мають економічний, інформаційний, соціальний, моральний, правовий характер. Сутність відновного правосуддя повинна полягати в реагуванні на злочини неповнолітніх з метою усунення завданої потерпілому емоційної, матеріальної та фізичної шкоди та прийнятті правопорушником відповідальності за вчинене. Водночас під пробацією слід розуміти комплекс заходів, що за рішенням суду може бути

застосований до неповнолітньої особи, яка вчинила злочин, у разі призначення їй покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або іншого виду відповідальності, спрямованого на ресоціалізацію цієї особи. Зазначені інститути мають стати складовими системи ювенальної юстиції, що сприятиме вдосконаленню суспільних відносин у державі, підвищенню рівня життя, дасть змогу змінити ставлення людей до низки цінностей, поліпшить моральне та фізичне здоров'я нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України від 24 трав. 2011 р. № 597/2011.
2. Концепція реформування кримінальної юстиції України : Указ Президента України від 8 квіт. 2008 р. № 311/2008.
3. Землянська В. В. Відновне правосуддя в кримінальному процесі України : [посіб.] / В. В. Землянська. – К. : Вид. Захаренко В. О., 2008. – 168 с.
4. Скурихин Д. Институт примирения сторон в уголовном процессе: практика применения судами и противоречия в законодательном регулировании / Д. Скурихин // Юридическая практика. – 2014. – № 22 (858). – С. 20–22.
5. Правосудие в отношении несовершеннолетних: зарубежный и российский опыт : материалы междунар. науч.-практ. семинара / под ред. Е. Л. Вороновой. – Ростов н/Д : Эксперт. бюро, 2002.
6. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : [моногр.] / В. М. Бурдін. – К. : Атіка, 2004. – 240 с.
7. Жукова Т. С. Ефективність застосування програм по запобіганню злочинності неповнолітніх та молоді Італії й імплементація їх в Україні / Т. С. Жукова // Держава та регіони. Серія : Право. – 2010. – № 2. – С. 150–156.

8. Ягунов Д. В. Служба пробачії: концепції, засади діяльності, організаційна структура : конспект лекцій / Д. В. Ягунов. – О. : ОРІДУ НАДУ, 2006. – 74 с.

9. Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемчушенко (голова редкол.) та ін.]. – Т. 5. – К. : Укр. енцикл., 2003.

10. Сідлецька В. О. Характеристика служби пробачії як виду покарання, альтернативного позбавлення волі / В. О. Сідлецька // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 20. – С. 292–296.

11. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Хавронюк Микола Іванович. – К., 2007.

12. Михайлова І. М. Інститут пробачії: окремі аспекти впровадження / І. М. Михайлова // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 10. – С. 72–75.

13. Лиска В. М. Пробачія. Проблеми її запровадження в Україні [Електронний ресурс] / В. М. Лиска. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/13956>.

14. Відбулася координаційна нарада з питань розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://sc.gov.ua/ua/podiji_za_2013_rik/vidbulasja_koordinacij_na_narada_z_pitan_rozvitku_kriminalnoji_justiciji_cshodo_nepovno_litnih.html.